

Referentiebudgetten in collectieve schuldenregeling: naar een objectieve toekenning van een menswaardig leefgeld

Nele **PEETERS**, CEBUD
 Ilse **CORNELIS**, CEBUD
 Leen **VAN THIELEN**, CEBUD
 Bérénice **STORMS**, CEBUD¹

I. Schuldenvrij worden én blijven

De schuldenproblematiek van particulieren in België is aanzienlijk. Heel wat gezinnen doen een beroep op de schuldbemiddelingsdiensten van OCMW's en CAW's of op de gerechtelijke procedure van collectieve schuldenregeling². In 2016 startten we in het Centrum voor budgetadvies en -onderzoek (CEBUD) van Thomas More een project rond schuldenvrij worden én blijven, met voorname focus op menswaardig leven binnen de schuldhulpverlening in het algemeen en de collectieve schuldenregeling in het bijzonder³. Het project werd ingegeven vanuit twee bezorgdheden. Enerzijds is er de verontrustende vaststelling dat een stijgend aandeel van de personen die zijn toegelaten tot de collectieve schuldenregeling (CSR) geen achterstallige kredietovereenkomsten heeft⁴. Deze groep wordt geconfronteerd met een structureel inkomenstekort en/of te hoge vaste lasten (energie, huisvesting ...) en hun schulden situeren zich op vlak van (o.a.) gezondheidszorg, energie, telefonie, huur of belastingen. Daarnaast wordt door arbeidsrechters gesignaleerd dat sommige personen en gezinnen al voor de tweede of zelfs een derde keer een verzoek van toelaatbaarheid tot de procedure van collectieve schuldenregeling indienen (PEETERS en WERBROUCK, 2019).

Een fundamentele vraag is dan ook of de huidige procedure van CSR een gepast instrument is voor gezinnen in een precaire financiële situatie, wetende dat met het aflossen of kwijtschelden van schulden de werkelijke oorzaken van hun inkomenstekort of te hoge lasten niet worden aangepakt.

Het antwoord op deze vraag ligt buiten de scope van deze tekst en moet onzes inziens worden gezocht in een sterk sociaal beleid dat gericht is op menswaardigheid, waarvan schuldhulpverlening onderdeel kan zijn.

Een op dit moment minstens even relevante vraag verhoudt zich tot de effectiviteit van alle vormen van schuldhulpverlening. Deze beogen voorsnog personen schuldenvrij te maken terwijl de uitdaging zit in het schuldenvrij kunnen blijven. Schuldhulpverlening moet erop gericht zijn personen financieel (zelf)redzaam te maken. Drie voorwaarden gaan dit vooraf: beschikken over een menswaardig inkomen, vertonen van gezond financieel gedrag en beschikken over de nodige financiële vaardigheden (BRODALA, DIRICKX en STORMS, 2011). Binnen de schuldhulpverlening vinden deze vaststellingen voorsnog (te) weinig ingang. In dit artikel richten we onze aandacht vooral op het menswaardig inkomen en raken we slechts kort de twee andere voorwaarden aan.

Dit artikel is bedoeld om het debat op gang te brengen over de toepassing van referentiebudgetten in schuldhulpverlening in het algemeen en de collectieve schuldenregeling in het bijzonder. Daartoe bespreken we in dit artikel eerst de referentiebudgetten voor maatschappelijke participatie en het belang van menswaardigheid. Vervolgens lichten we toe op welke manier de referentiebudgetten toepasbaar zijn in de schuldhulpverlening, hoe schuldhulpverlening kan inzetten op financiële (zelf)redzaamheid en zoomen we in

1 Alle auteurs zijn verbonden aan het Centrum voor budgetadvies en -onderzoek (CEBUD). CEBUD is een onderzoekscentrum van de Thomas More-hogeschool en werkt rond drie grote pijlers: referentiebudgetten voor maatschappelijke participatie, armoede en (lokale) armoedebestrijding en geld & gedrag (waar de focus op effectieve budget- en schuldhulpverlening en op veerkrachtige consumenten ligt). Bérénice STORMS is daarnaast ook deeltijds verbonden aan het Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck van de Universiteit Antwerpen.

2 Zowel schuldbemiddeling als de procedure van de collectieve schuldenregeling vallen onder de gemene noemer 'schuldhulpverlening'. OCMW's en CAW's bieden gratis **schuldbemiddeling** aan. Deze is goed geschikt wanneer iemands schulden terug te betalen zijn in een redelijke termijn. In deze gevallen maakt de schuldbemiddelaar, veelal een maatschappelijk assistent en/of jurist, een afbetalingsplan op met de schuldeisers en zorgt de maatschappelijk assistent voor de aflossingen. Meestal zal de maatschappelijk assistent ook de verantwoordelijkheid overnemen van het financiële beheer en krijgt de schuldenaar een beperkt wekelijks leefgeld. Recenter zijn er ook betalende vormen van schuldbemiddeling ontstaan, bijvoorbeeld via MyTrustO: de schuldbemiddelaar, *in casu* een gerechtsdeurwaarder, stelt een afbetalingsplan op met de schuldeisers en zorgt voor deze betalingen. De schuldenaar betaalt een eenmalige opstartkost en bovenop het af te betalen bedrag ook maandelijkse opvolgingskosten. In ruil blijft de schuldenaar zelf zijn budget beheren. Voor structurele schuldproblemen kan er een beroep worden gedaan op de **collectieve schuldenregeling**: dat is een gerechtelijke procedure waarbij schulden die niet binnen een redelijke termijn kunnen worden afgelost, in de mate van het mogelijke worden terugbetaald en/of kwijtgescholden. Voor deze vorm van schuldhulpverlening moet een verzoekschrift worden ingediend en moet men toegelaten worden tot de procedure. Een schuldbemiddelaar, veelal een advocaat, zal een afbetalingsplan opstellen met de schuldeisers en beheert gedurende de ganse looptijd het inkomen van de schuldenaar. Deze procedure is niet gratis. In het vervolg van dit artikel gebruiken we de verzamelterm 'schuldhulpverlening' als we naar alle vormen verwijzen.

3 Het Agentschap Innoveren & Ondernemen kende aan Thomas More Kempen vzw een TETRA-subsidie toe voor het project 'Schuldbemiddeling 2.0: innovatieve tools voor efficiëntie- en effectiviteitswinsten in de schuldbemiddeling'. TETRA is een programma voor praktijkgericht onderzoek door hogescholen en geïntegreerde opleidingen in de universiteiten voor ondernemingen en social profit.

4 Hun aandeel binnen degenen die toegelaten zijn tot de procedure van CSR stijgt al jaren: van 28,6 % in 2016 naar 29,6 % in 2017, tot 31,6 % in 2018.

op rechtspraak waarin de referentiebudgetten reeds hun nut bewezen.

II. Menswaardigheid en referentiebudgetten

In 2008 berekende CEBUD voor het eerst referentiebudgetten voor maatschappelijke participatie. Dat zijn geprijsde korven van goederen en diensten die illustreren wat bepaalde gezinnen nodig hebben om een bepaalde levensstandaard te realiseren (BRADSHAW, 1993; SAUNDERS *et al.*, 1998). Hierdoor geven referentiebudgetten een antwoord op de vraag hoeveel inkomen een gezin minimaal nodig heeft om op voldoende wijze te kunnen deelnemen aan de maatschappij. Adequate maatschappelijke participatie is daarin “*het vermogen van individuen om hun sociale rollen (bijvoorbeeld als kind, ouder, familielid, student, collega, lid van een vereniging, buur, vriend, vrijwilliger) in te vullen op een manier die voldoet aan de maatschappelijke verwachtingen en om de bijhorende verwachtingen mee vorm te geven*” (STORMS, 2012). Wanneer personen erin slagen hun verschillende sociale rollen naar behoren in te vullen, hebben ze het gevoel erbij te horen en hun steentje bij te dragen aan de samenleving. Dat is de kern van een menswaardig leven.

Er is echter geen absoluut antwoord te geven op de vraag hoeveel inkomen gezinnen nodig hebben om maatschappelijk te participeren. Dat komt omdat er geen eenduidig verband bestaat tussen de middelen die individuen nodig hebben aan de ene kant en hun eigenlijke mogelijkheden aan de andere kant (SEN, 2005). Zo kunnen gezinnen met gelijke financiële middelen toch ongelijke participatiemogelijkheden hebben, bijvoorbeeld door gezondheidsproblemen of ongelijke sociale competenties. Hieruit volgt dat het inkomen dat gezinnen minimaal nodig hebben om maatschappelijk te kunnen participeren relatief is en dus afhangt van individuele én maatschappelijke kenmerken.

Hoewel het daardoor onmogelijk is om één inkomen vast te leggen dat voor alle burgers geldt, betekent dit echter niet dat er geen grenzen gesteld kunnen worden. Een financiële ondergrens geeft weer wat de kostprijs is van goederen en diensten die gezinnen minimaal nodig hebben om te kunnen deelnemen aan de samenleving. De Belgische referentiebudgetten beogen een dergelijke ondergrens voor maatschappelijke participatie te definiëren.

Volgens *The theory of human need* van auteurs DOYAL en GOUGH (1991) kunnen we slechts volwaardig participeren aan de samenleving wanneer twee universele behoeften vervuld zijn, namelijk gezondheid en autonomie. Om een goede gezondheid en de mogelijkheid tot autonoom handelen te kunnen realiseren, hebben we voldoende toegang nodig tot gezonde voeding, kwaliteitsvolle huisvesting, toegankelijke gezondheidszorg en persoonlijke verzorging, geschikte kleding, rust, ontspanning, veiligheid, mobiliteit, het onderhouden van betekenisvolle relaties en het doormaken van een veilige kindertijd (STORMS, 2012). Deze tien ‘inter-

mediaire behoeftes’ worden in de Belgische referentiebudgetten vertaald in concrete goederen en diensten die minimaal noodzakelijk zijn om maatschappelijk te participeren.

De ontwikkeling van deze referentiebudgetten gebeurde op vraag van OCMW’s. Volgens artikel 1 van de OCMW-Wet is het hun opdracht om eenieder in de mogelijkheid te stellen om een leven te leiden dat beantwoordt aan de menselijke waardigheid. De referentiebudgetten bieden een antwoord op hun vraag om een richtnorm te ontwikkelen aan de hand waarvan ze kunnen beoordelen of het gezinsinkomen voldoende hoog ligt om de gezinsleden in staat te stellen deel te nemen aan de samenleving. Gebaseerd op (inter)nationale richtlijnen, wetenschappelijke expertise en focusgroepdiscussies, berekent CEBUD sindsdien ieder jaar de kostprijs van goederen en diensten die illustreren wat gezonde, goed geïnformeerde en zelfredzame burgers minimaal nodig hebben⁵.

Ook de wet op de collectieve schuldenregeling voorziet dat alle posten die onontbeerlijk zijn voor het behoud van de menselijke waardigheid moeten worden ingeschreven in de aanzuiveringsregeling (art. 1675/17, § 3 Ger.W.). Echter, de wet bepaalt niet over welke posten het gaat en hoe de concrete invulling moet gebeuren. De referentiebudgetten kunnen deze lacune invullen. Reeds jarenlang omschrijven zij welke goederen en diensten minimaal noodzakelijk zijn in dat kader en welke kostprijs daarmee gepaard gaat. Het toepassen van referentiebudgetten in schuldhulpverlening en procedures collectieve schuldenregeling kan op die manier zorgen voor een objectieve en uniforme berekeningswijze voor het leefgeld dat gezinnen ontvangen.

III. Belang van menswaardigheid

Bij wie langdurig moet rondkomen met een te laag inkomen, worden allerlei processen in gang gezet die leiden tot sociale uitsluiting. Sociale uitsluiting is een complex gegeven waarachter maatschappelijke en individuele processen en mechanismen schuilgaan (BERGHMAN, 1995). Deze leiden uiteindelijk naar breuklijnen op meerdere domeinen van het individuele en sociale leven, een inkrimping van de leefwereld, een slechtere gezondheid en ernstige materiële problemen (VRANKEN, GELDOLF en VAN MENXEL, 1997; ENGBERSEN, SNEL en YPEIJ, 1998; JUNGSMANN, WESDORP en DUINKERKEN, 2015). Dit leidt tot niet meer mogen, niet meer kunnen en niet meer willen meedoen (SCHUYT, 2006, p. 70).

Een langdurig tekort aan geld leidt verder tot (psychologische) gevolgen als schaarste, gebrek aan zelfcontrole, stress, slechte gezondheid en schaamte (zie ook STORMS en PEETERS, in druk). Dit bevordert gewoontegedrag, wat op zijn beurt ten koste gaat van doelgericht en toekomstgericht gedrag (HAUSHOFER en FEHR, 2014). Op eigen houtje ontsnappen uit armoede is dan nagenoeg onmogelijk.

Schaarste aan geld zet net als schaarste aan tijd of slaap bij ieder van ons neurologische processen in gang die

5 Ieder jaar worden alle producten en diensten geprijsd en om de vijf jaar wordt de inhoud van korven geëvalueerd in het licht van gewijzigde maatschappelijke verwachtingen en structuren.

leiden tot nog meer schaarste (MULLAINATHAN en SHAFIR, 2013). In tijden van schaarste focust het menselijk brein zich automatisch op het ervaren gebrek. Dat leidt ertoe dat ons denkvermogen verkleint en we minder toekomstgericht denken. Op die manier zorgt schaarste ervoor dat we onverstandige beslissingen nemen waarbij we de gevolgen op lange termijn uit het oog verliezen. Dit verklaart waarom gezinnen bijvoorbeeld winkelen op krediet, niet (tijdig) naar de tandarts gaan of een grotere lening afsluiten om meerdere kleine leningen te bundelen.

Schaarste vernauwt niet alleen onze mentale bandbreedte, maar het zorgt er ook voor dat we ons sneller ergeren en vaker onze **zelfcontrole** verliezen. Om zelfcontrole te kunnen uitoefenen, hebben we voldoende mentale speelruimte (MULLAINATHAN en SHAFIR, 2013) of voldoende energie (MURAVEN en BAUMEISTER, 2000) nodig. De bron waaruit we onze energie putten, is beperkt. Dit impliceert dat iedere poging om onze zelfcontrole te bewaren, gevolgen heeft voor een volgende zelfcontrolepoging. Hierdoor putten we onze energiebron als het ware uit. Wanneer dit gebeurt, falen we in onze zelfregulatie. De dagelijkse keuzestress van personen in armoede zorgt ervoor dat zij hun energiebron vaak uitputten. Dit verklaart waarom het voor hen moeilijker is om verleidingen te weerstaan en ze bijvoorbeeld een nieuwe smartphone of tv kopen.

Dat leven in armoede **stress** veroorzaakt, wordt nauwelijks nog tegengesproken (COENE, 2016; JUNGSMANN en WESDORP, 2017; HJELM *et al.*, 2017; PLATINGA, ZEELENBERG en BREUGELMANS, 2018; RAEMDONCK en DE MÖNNINK, 2018; VAN HEMELRYCK, 2019; VAN GEUNS en MADERN, 2019). Langdurige stress zet bepaalde processen in ons lichaam aan het werk die verschillende gebieden in onze hersenen aantasten. Daardoor gaat ook het geheugen haperen en kunnen gevoelens van angst en agressie worden versterkt (JUNGSMANN en WESDORP, 2017). Dit verklaart waarom ze afspraken niet nakomen of waarom ze heftig reageren op een negatieve beslissing.

Een ander belangrijk gevolg van armoede is het (negatieve) effect op de mentale en fysieke **gezondheid** van personen (HERNÁNDEZ-QUEVEDO, JONES, LÓPEZ-NICOLÁS en RICE, 2006; KNOOPS en VAN DEN BRAKEL, 2010; MACKENBACH *et al.*, 2008; KONING BOUDEWIJNSTICHTING 2012; VAN CAUWENBERGHE, 2010; HAUTEKEUR, 2012). Wie in armoede leeft, verkeert vaker in slechtere gezondheid, heeft minder te verwachten gezonde levensjaren voor zich en sterft vroeger (VAN OYEN, 2013, in *Steunpunt tot bestrijding armoede, bestaansonzekerheid en sociale ongelijkheid*, 2013). Bovendien tasten financiële problemen ook op een ernstige manier het zelfbeeld en zelfvertrouwen aan: een grote schuldenlast verhoogt de kans op depressie, angststoornissen en obsessieel dwangmatig handelen (CABAUT, 2013). Wie in armoede leeft, ervaart bovendien vaker gevoelens van wanhoop, fatalisme, een gebrek aan controle over hun levensomstandigheden, is meer gericht op het heden en is vaker ontevreden met zijn leven (KURUVILLA en JACOB, 2007).

Een laatste psychologisch gevolg is **schaamte**. Onderzoek naar emoties toonde aan dat schaamte verbonden is aan een specifieke gebeurtenis (een bedreiging van iemands zelfbeeld) en leidt tot typische handelingen, met name pogingen om het zelfbeeld te herstellen of, als dat niet lukt, de terugtrekking uit het sociale leven. Nederlands onderzoek stelt echter dat schaamte ten gevolge van financiële problemen meestal leidt tot sociaal isolement omdat deze personen niet in staat zijn aankopen te doen die hun zelfbeeld verhogen (PLATINGA, BREUGELMANS en ZEELENBERG, 2018b, p. 3-4).

Een tekort aan geld zet bijgevolg een vicieuze armoedecirkel in gang die slechts heel moeilijk kan worden doorbroken. Inzetten op een menswaardig inkomen is dan een eerste stap om die cirkel te stoppen en individuen opnieuw doelgericht, gecontroleerd gedrag te laten vertonen.

IV. Menselijke waardigheid in de collectieve schuldenregeling

Gelet op de toenemende wetenschappelijke evidentie dat armoede negatieve processen in gang zet die een impact hebben op het zijn, denken en handelen van individuen en de vaststelling dat een schuldevrij leven begint met het beschikken over een menswaardig inkomen, menen wij dat de referentiebudgetten een zinvolle toepassing kennen binnen de schuldhulpverlening. Al tijdens het schuldafbouwtraject moet een menswaardig leefgeld worden nagestreefd met het oog op het ontwikkelen van financiële (zelf)redzaamheid.

Ook de **wet** inzake collectieve schuldenregeling stelt naast het betalen van de schulden het behoud van de menselijke waardigheid voorop. Zo wijst artikel 1675/17, § 3 Ger.W. aan de rechter de opdracht toe om erop toe te zien dat *“alle posten die onontbeerlijk zijn voor het behoud van de menselijke waardigheid worden ingeschreven in de minnelijke of gerechtelijke aanzuiveringsregeling”*. Een meer specifieke richtnorm voor een leefgeld dat de menselijke waardigheid behoudt, wordt echter niet bepaald in de wet. Schuldbemiddelaars kunnen een beroep doen op de wettelijk vastgelegde beslaggrenzen, met name de inkomensgrenzen en goederen die niet voor beslag beschikbaar zijn. Bij het bepalen van het leefgeld moet deze inkomensgrens worden gerespecteerd, en slechts met instemming van de schuldenaar mag het leefgeld tijdelijk worden gereduceerd, waarbij het leefloon, vermeerderd met de gezinsbijslag, als absolute ondergrens wordt gezien (DE GROOTE, 2017, 20; art. 1675/9, § 4 Ger.W.). In een eerder artikel toonden PEETERS, VAN THIELEN, CORNELIS en STORMS (2018) aan dat de wettelijke beslaggrenzen te star zijn om een goede invulling te geven aan het begrip ‘menswaardig leefgeld’. Het leefloon (vermeerderd met de gezinsbijslag) laat voor geen enkel gezinstype een menswaardig leven toe, hoewel de kloof voor een alleenstaande die een sociale woning huurt beperkt is. De beslaggrens (*i.e.* het niet-beslagbaar gedeelte van het inkomen) daarentegen ligt voor de meeste

tweeverdieners⁶ hoger dan hun referentiebudget. Zij zouden hun schulden versneld kunnen terugbetalen indien van de beslaggrens wordt afgeweken.

In **realiteit** leidt het ontbreken van een concrete richtnorm inzake de toekenning van het leefgeld in een collectieve schuldenregeling tot grote verschillen. De manieren waarop het leefgeld wordt bepaald door schuldbemiddelaars lopen sterk uiteen, net als de onontbeerlijke posten voor het behoud van de menselijke waardigheid waarmee ze rekening houden. Hierdoor zijn er vaak discussies, moeten schuldenaren voor elke extra uitgave verantwoording afleggen of raken ze ontmoedigd om de lange collectieve schuldenregeling vol te houden waardoor herroeping of stopzetting dreigt. Dat vraagt niet alleen meer ad-hocwerk voor de schuldbemiddelaar en inspanning van de schuldenaar, het draagt op langere termijn evenmin bij tot succesvolle schuldaflossing of financiële (zelf)redzaamheid.

Hoewel zowel schuldbemiddelaars als rechters volgens de wet gebonden zijn aan het garanderen van het behoud van de menselijke waardigheid, laat diezelfde wet na te expliciteren wat er onder menselijke waardigheid wordt verstaan. Daardoor is de concrete invulling van het begrip in realiteit vaak afhankelijk van het beschikbare budget, de houding van de schuldenaar en de visie van de schuldbemiddelaar en rechter.

V. Referentiebudgetten als richtnorm

Een oplossing ligt onzes inziens bij de referentiebudgetten die een wetenschappelijk onderbouwde, objectieve en transparante ondergrens definiëren van datgene wat nodig is om maatschappelijk te participeren. Een doorgedreven toepassing van de referentiebudgetten in schuldhulpverlening in het algemeen en de collectieve schuldenregeling in het bijzonder creëert uniformiteit en duidelijkheid.

Op lange termijn komt dat alle partijen ten goede: schuldenaars worden gelijkwaardig behandeld, schuldbemiddelaars kunnen sneller en objectiever bepalen welke uitgavenposten onontbeerlijk zijn en hoeveel budget daarvoor

voorzien kan worden, schuldeisers hebben een objectief zicht op de gezinssituatie, hun inkomstenmodel en terugbetalingsmogelijkheden, en voor arbeidsrechters vormt het een wetenschappelijk onderbouwde toetssteen in hun beoordeling. Een menswaardig leefgeld komt de volhoudbaarheid van schuldhulpverlening ten goede, waardoor de kans op het succesvol afronden van de minnelijke aanzuiveringsregeling (MAR) of gerechtelijke aanzuiveringsregeling (GAR) groter wordt.

Om in de praktijk aan de slag te kunnen met deze referentiebudgetten ontwikkelden we een webapplicatie, **MELISA** waarbij het acroniem staat voor *menswaardig /even in schuldafbouw*. Deze tool staat open voor alle betrokkenen in schuldhulpverlening⁷: rechters, advocaten, gerechtsdeurwaarders, hulpverleners en andere professionals. Per schuldenaar dient er een dossier te worden aangemaakt waarin de reële uitgaven en inkomsten van de schuldenaar en zijn/haar gezinsleden kunnen worden ingevoerd (bv. voor huisvesting, gezondheidszorg, onderwijs, verzekeringen, energie). De tool berekent vervolgens op maat van deze cliëntsituatie en rekening houdend met diens vaste lasten een maandbudget dat maatschappelijke participatie toelaat. Dit maandbudget toont zowel de reële ingevoerde uitgaven als de minimale referentiebedragen.

Figuur 1 hieronder toont een stukje van een maandbudget. Voor de verschillende uitgavenposten toont de eerste kolom het referentiebedrag en de tweede kolom de reële uitgaven. De derde kolom vormt de berekeningsbasis: voor de uitgavenposten waarvoor een reële uitgave werd ingevoerd, wordt het bedrag uit de tweede kolom overgenomen, en voor de uitgavenposten waarvoor geen reële uitgaven beschikbaar zijn, wordt het referentiebedrag uit de eerste kolom overgenomen. Deze kolom is bovendien manueel aanpasbaar. De vierde kolom ten slotte laat toe om aan te duiden wie verantwoordelijk is voor welke uitgavenpost: indien de schuldbemiddelaar een bepaalde uitgave overneemt, kan dit worden aangevinkt. In de berekening van het leefgeld dat aan de schuldenaar moet worden overgemaakt, wordt hiermee rekening gehouden.

6 Ervan uitgaand dat zij in goede gezondheid zijn, geen hoge kinderopvanguitgaven hebben en geen auto hebben. Zie het oorspronkelijk artikel voor meer nuance en een uitgebreidere toelichting.

7 MELISA is beschikbaar via een betalende licentie. Een gratis proeflicentie kan worden aangevraagd via www.cebud.be/melisa.

€ Voorbehouden gedeelte uitgaven				
	Ref.bedrag	Reële uitgaven	Effectief	SB
● HUISVESTING	709.80	628.69		
Huur/hypotheekaflossing en bijkomende kosten	587.03	500.00	500.00	
● VERBRUIKERSKOSTEN	121.76	128.69		
Water	18.90	128.69	128.69	
Verwarming en elektriciteit	102.86		102.86	
Veiligheid woning	1.01		1.01	
● TELECOM	49.48			
Tv-abonnement	20.74		20.74	
Internetabonnement	20.74		20.74	
Abonnement gsm en telefoon	8.00		8.00	
● BANK EN VERZEKERINGEN	50.98			
Bankkosten	1.35		1.35	
Brandverzekering	11.23		11.23	
Familiale verzekering	5.29		5.29	
Ziekte- en zorgverzekering	11.91		11.91	
Hospitalisatieverzekering	10.85		10.85	
Vakantiedag	40.25		40.25	

Figuur 1. Voorbeeld maandbudget MELISA

Dit gestructureerd maandoverzicht kan mee de brug vormen naar een duurzaam budgetmanagement en financiële (zelf)redzaamheid. De gedetailleerde uitgavenposten helpen schuldenaars inzicht te krijgen in hun uitgavenpatroon. Door de vergelijking van reële uitgaven met referentiebedragen wordt zichtbaar voor welke uitgavenposten hij meer of minder uitgeeft dan het minimaal noodzakelijke. Van daaruit is bespreekbaar welke noden hij ervaart en welke besparingen hij zelf wil realiseren, bijvoorbeeld een goedkoper gsm-abonnement of het herbekijken van abonnementen of verzekeringen. Dat kan een eerste stap zijn in de gedragsverandering naar financiële (zelf)redzaamheid.

Samengevat vormt MELISA een wetenschappelijk onderbouwde en objectieve richtnorm voor het bepalen van een menswaardig leefgeld en biedt het handvatten om het gezinsbudget (beter) te beheren. Door de wetenschappelijke onderbouwing en de ondergrens die is vastgelegd voor het begrip menselijke waardigheid zijn de berekende leefgelden objectief te verantwoorden aan de schuldenaar, de schuldeisers en de rechter.

Een bezorgdheid die ook wij delen is dat de referentiebudgetten niet voor iedereen met schuldenlast realistisch en zonder meer toepasbaar zijn. Voor de groep schuldenaren met een beperkt inkomen en/of hoge lasten is volgens de definitie van de referentiebudgetten geen menswaardig leven mogelijk. Kan MELISA dan worden ingezet? Niet als het alleen wordt bekeken als een instrument om het leefgeld te berekenen en er louter met het eindresultaat wordt rekening gehouden. Wél als het wordt beschouwd als een instrument dat een integrale benadering vooropstelt.

Bovendien bevelen we aan dat schuldenaren waarvoor MELISA een negatief saldo berekent tussen de hoogte van het inkomen en het menswaardige leefgeld een collectieve schuldenregeling doorlopen in nauwe samenwerking met een hulpverlener. De eerste vraag die moet worden gesteld, is of de inkomsten kunnen worden verhoogd of de uitgaven verlaagd. Dat kan door sociale rechten uit te putten, zoals tewerkstelling, sociaal tarieven voor elektriciteit, gas, water, telefonie of internet, school- of studietoelage, toelage stookoliefonds, sociale woning, huurpremie, verhoogde tegemoetkoming, de korting op de Vlaamse zorgpremie voor de Vlaamse sociale bescherming of de tenlastelegging van ereloon, kosten en emolumenten aan het Fonds ter Bestrijding van de Overmatige Schuldenlast (FOD Economie). Daarnaast bestaan er heel wat andere (voorwaardelijke) tegemoetkomingen die extra inkomsten kunnen genereren of lasten kunnen verlagen. Een grondige rechtenverkenning is met andere woorden noodzakelijk voor schuldenaren waarvoor MELISA een negatief saldo aantoont en wenselijk voor alle anderen⁸. Professionele hulpverleners zijn hiervoor het best geplaatst, en kunnen tegelijkertijd bekijken welke steun zij vanuit hun organisatie kunnen bieden (voedselpakketten, steun in het kader van socio-culturele participatie, vrijetijds- en vakantieparticipatie, sociaal tarief kinderopvang ...). Echter, ook na deze inspanningen zullen er nog steeds schuldenaren zijn die een inkomenstekort ervaren. Referentiebudgetten mogen nooit worden gebruikt als toelatingscriterium voor de procedure van de collectieve schuldenregeling, waarbij alleen diegenen met een voldoende hoog inkomen toegelaten zullen worden en hun schulden kunnen afbetalen. Sinds 2005 bestaat reeds de mogelijkheid tot volledige kwijtschelding. Schuldenaren met een beperkt inkomen en onvoldoende verbeteringsperspectief moeten hierop een beroep kunnen blijven doen.

8 Op www.financieelredzaam.be/rechten-uitputten bundelden we de voornaamste sociale rechten en tegemoetkomingen voor vier doelgroepen: personen met een beperkt inkomen, gezinnen met kinderlast, ouderen en personen met een chronische ziekte of beperking. De officiële website van de Vlaamse overheid is www.rechtenverkenner.be. Als er geen samenwerking met hulpverlening mogelijk of wenselijk is, kan de schuldbemiddelaar en/of de schuldenaar hiermee zelf in kaart brengen welke rechten er mogelijk nog gelden.

VI. Schuldenvrij blijven: ook oog voor financiële vaardigheden en gedrag

Eerder schreven we al dat financiële (zelf)redzaamheid drie voorwaarden kent, waarvan beschikken over een menswaardig inkomen de eerste is. Daarnaast is het nodig dat individuen beschikken over voldoende **financiële vaardigheden** en dat ze een gezond **financieel gedrag** vertonen. Financiële (zelf)redzaamheid veronderstelt dat individuen weloverwogen keuzes maken waardoor hun uitgaven en inkomsten in balans zijn, nu en in de toekomst (NIBUD, 2018; BRODALA, DIRICKX EN STORMS, 2011).

Voor heel wat schuldenaren is financieel redzaam zijn niet evident en vraagt dat bewustwording en training. Om schuldbemiddelaars en hulpverleners daarin te ondersteunen, bundelden we voor alle onderdelen van financiële redzaamheid begrijpelijke informatie, nuttige tools en gratis oefenmateriaal op de website www.financieelredzaam.be. Daarbij is er ook aandacht voor de basisvaardigheden inzake geletterdheid die financiële redzaamheid voorafgaan en voor de afbouw en stopzetting van (schuld)hulpverlening. Door het gebruik van toegankelijke taal en intuïtieve oefeningen is deze website ook zinvol voor (kwetsbare) consumenten die op zoek zijn naar meer greep op hun budget (zie ook PEETERS, VAN THIELEN EN CORNELIS, 2019a en PEETERS, VAN THIELEN EN CORNELIS, 2019b).

VII. Referentiebudgetten in de rechtspraktijk

Referentiebudgetten kunnen met andere woorden een nuttige rol spelen in schuldhelpverlening in het algemeen en de collectieve schuldenregeling in het bijzonder, maar moeten steeds op maat van de cliëntsituatie worden toegepast. Reeds vóór het CEBUD-project rond schuldenvrij worden en blijven startte, werden de referentiebudgetten gebruikt ter staving van bepaalde beslissingen in rechtbanken. De heer WERBROUCK, raadsheer aan het arbeidshof Gent benoemde op onze vraag de verschillende toepassingsgebieden van de referentiebudgetten⁹. Voor toepassingsgebieden b tot en met f noteren we hieronder telkens een precedent uit de rechtspraak.

- door de schuldbemiddelaar bij het bepalen van het leefgeld in het kader van de MAR/GAR;
- door de rechtbank bij de vaststelling van en de controle op de hoogte van het leefgeld, en indien er een discussie beslecht moet worden over de hoogte van het leefgeld in de voorgestelde minnelijke of gerechtelijke aanzuiveringsregeling;
- door de rechtbank indien er een herroeping dreigt door boedelschulden;
- door de rechtbank bij een bevrijdingsvraag van een borg;
- door de rechtbank bij de beoordeling of de staten van honoraria ten laste gelegd kunnen worden van het Fonds ter Bestrijding van de Overmatige Schuldenlast van de FOD Economie;

- (niet door rechter WERBROUCK benoemd) door de rechtbank bij verzoek tot totale kwijtschelding van schulden.

[b] Referentiebudgetten kunnen worden gebruikt bij discussies over de hoogte van het leefgeld, zie bijvoorbeeld Arbrb. Gent (afd. Brugge) 13 oktober 2014, AR 13/21/B:

- “Mevrouw N. D.V. (° 4/1X/1976) is een alleenstaande moeder, met drie inwonende kinderen. Het gezin ontvangt conform het minnelijk aanzuiveringsplan een maandelijks bedrag van 2.164,55 euro dat net onvoldoende is om in een menswaardig bestaan te voorzien, zoals blijkt uit een vergelijk met de budgetcalculator, waarbij het inkomen voor een alleenstaande werkende vrouw, met drie inwonende kinderen, om in hun elementair levensonderhoud te kunnen voorzien (= ondergrens armoederisico), heden wordt begroot op minstens 2.310,99 euro per maand (www.menswaardiginkomen.be). Het bezwaar dat [het leefgeld] (van 2.164,55 €) aan de hoge kant [is], is derhalve zonder grondslag.”

[c] Ook wat betreft de dreiging van herroeping van de collectieve schuldenregeling door boedel- of overlevings-schulden vormen de referentiebudgetten een zinvolle wetenschappelijke onderbouwing, zie bijvoorbeeld Arbrb. Gent (afd. Brugge) 12 maart 2018, AR 16/299/A.

De rechtbank wijst de herroeping wegens het maken van boedelschulden af op grond van volgende overwegingen:

- “De heer A.L. ontvangt, in het kader van de sociale bijstand, maandelijks een leefloon van 892 euro als alleenstaande. Dit inkomen is niet voldoende om een menswaardig bestaan te kunnen leiden. Dit blijkt uit een vergelijk met de budgetstandaard, waarbij het inkomen voor een alleenstaande, om in diens elementair levensonderhoud te kunnen voorzien (= ondergrens armoederisico), op heden wordt begroot op minstens 1.278,89 euro per maand. Dit gebrek aan inkomen zorgt, onafhankelijk van de wil van betrokkene, op structurele wijze voor nieuwe boedelschulden, alsook voor een ‘rampzalige financiële toestand’. Het ene vloeit causaal voort uit het andere.”

[d] De referentiebudgetten werden eerder reeds aangewend bij een verzoek tot bevrijding van borg door een medeschuldenaar, zie bijvoorbeeld Arbrb. Gent (afd. Brugge) 10 oktober 2016, AR 14/441/B:

- “Op grond van de beschikbare gegevens meent de rechtbank dat er thans een onevenredigheid bestaat tussen, enerzijds, de verbintenissen als hoofdelijk medeschuldenaar en, anderzijds, de inkomsten en het vermogen van mevrouw M.J.V. Betrokkene is 62 jaar oud en weduwe. Zij beschikt over een maandelijks overlevingspensioen van 992,63 euro. Daarnaast kan zij genieten van het vruchtgebruik van een zeer bescheiden woning, gelegen te X (onroerende voorheffing: 268,30 €).

⁹ Zie www.effectieverschuldhelpverlening.be/referentiebudgetten-in-schuldafbouw voor het gefilmde interview.

Haar inkomen volstaat niet om een menswaardig bestaan te leiden. Dit blijkt uit een vergelijk met de budgetstandaard, waarbij het inkomen voor een alleenstaande vrouw (eigenaar woning, zonder hypotheek) op heden wordt begroot op 888,95 euro per maand, op voorwaarde dat deze niet-werkende vrouw in een uitstekende gezondheid verkeert. Vermits mevrouw M.J.V. geen goede gezondheid heeft – zij is thans in behandeling wegens kanker – dient bijkomend 115 euro per maand in rekening te worden gebracht voor medische en farmaceutische kosten. Haar levensnoodzakelijke uitgaven t.b.v. 1.003,95 euro per maand (888,95 € + 115 €) zijn bijgevolg hoger dan haar maandelijks inkomen. In die zin is er een manifeste wanverhouding tussen de verbintenis als hoofdelijk medeschuldenaar en de inkomenstoestand van mevrouw M.J.V. De verkoop van de bescheiden woning komt de rechtbank niet aangewezen voor. Bij verkoop van de woning moet mevrouw M.J.V. huren (+/- 500 € per maand). In dit geval moet het inkomen voor een alleenstaande vrouw (in goede gezondheid), om in haar levensnoodzakelijk onderhoud te kunnen voorzien (= ondergrens armoederisico), worden begroot op minstens 1.266,35 euro per maand. Gelet op de bijkomende medische en farmaceutische kosten (t.w.v. 115 € per maand) zal mevrouw M.J.V., in het geval haar woning wordt verkocht, minstens 388,72 euro per maand tekort hebben om menswaardig te kunnen leven (1.266,35 € + 115 € - 992,63 €). De verkoop van de woning leidt derhalve op middellange termijn tot een situatie van extreme armoede en, omdat het materieel tekort moet worden opgevangen, tot een opbouw van een enorme schuldenberg. (...) Het nadeel dat mevrouw M.J.V. zal ondergaan door de verkoop van de woning staat derhalve niet in verhouding tot het voordeel die de nv V.B.C.F. erdoor zal bekomen. In die zin is er duidelijk sprake van een onevenredigheid (wanverhouding) tussen, enerzijds, de verbintenissen als hoofdelijk medeschuldenaar en, anderzijds, de inkomsten en het vermogen van mevrouw M.J.V. De rechtbank komt derhalve tot het besluit dat mevrouw M.J.V. volledig van haar verbintenissen als hoofdelijke medeschuldenaar, zoals bedongen in de leningsovereenkomst op afbetaling, moet worden bevrijd (in hoofdsom, kosten en interesten)."

[e] Ook inzake het ten laste leggen van het ereloon van de schuldbemiddelaar bij de FOD Economie hebben de referentiebudgetten in het verleden reeds hun nut aangetoond, zie bijvoorbeeld Arbrb. Gent (afd. Brugge) 26 mei 2014, AR 10/91/B:

- “Het (vervangings)inkomen van mevrouw V.L. (830 € / maand) is niet voldoende om in een menswaardig bestaan te voorzien, zoals blijkt uit de budgetstandaard, alwaar het noodzakelijk inkomen voor een alleenstaande vrouw (zonder kinderlast), om in haar elementair levensonderhoud te voorzien, wordt begroot op minstens 1.068,01 euro per maand (976,20 € x 122,84 / 112,28).

Hierdoor is de schuldbemiddelaar, buiten zijn wil om, niet in de mogelijkheid [geweest] te handelen conform artikel 1675/19, § 2, 2de lid Ger.W. en kon geen reserve worden aangelegd. In die zin komt het aangewezen voor de betaling van de staat van ereloon, [emolumenten en kosten] van de schuldbemiddelaar ten laste te leggen van [de FOD Economie], maar alleen en voor zover het saldo van de rubriekrekening ontoereikend is.”

[f] Ten slotte zijn de referentiebudgetten eveneens inzetbaar bij de beoordeling van een verzoek tot totale kwijtschelding van schulden, zie bijvoorbeeld Arbrb. Gent (afd. Brugge) 11 december 2017, AR 16/84/B:

- “Op basis van de voorliggende elementen is de rechtbank van oordeel dat mevrouw M.W. zich in een uitzichtloze situatie bevindt, waarbij een totale kwijtschelding van de schulden het enige sociaal toelaatbare antwoord is. Betrokkene (° 24/X/1956) is bijna 62 jaar oud en alleenstaande. Zij ontvangt een werkloosheidsuitkering van (+/-) 1.140 euro per maand. Dit inkomen is niet voldoende om een menswaardig bestaan te kunnen leiden. Dit blijkt uit een vergelijk met de budgetstandaard, waarbij het inkomen voor een alleenstaande vrouw, om in haar elementair levensonderhoud te kunnen voorzien (= ondergrens armoederisico), op heden wordt begroot op minstens 1.278,89 euro per maand. Haar maandinkomen is manifest onvoldoende om menswaardig te leven. Ondanks de vele pogingen daartoe vindt zij geen werk. Dit blijkt uit haar sollicitaties, alsook uit cijfers van de VDAB. In december 2015 waren 73,90 % van de werklozen ouder dan 55 jaar langdurig werkloos (jaarverslag VDAB, 2016). Er kan in de toekomst geen verbetering van de financiële toestand worden verwacht, waardoor een aflossing van schulden, hoe marginaal ook, met grote waarschijnlijkheid niet langer tot de mogelijkheden behoort. Er is geen aanzuiveringsregeling mogelijk, gelet op de structurele aard van de werkloosheid bij 60+’ers en de degressiviteit van de werkloosheidsuitkeringen. Uit het voorgaande volgt dat mevrouw M.W. zich in een bijzonder uitzichtloze situatie bevindt, waarbij de toepassing van 1675/13bis Ger.W., ook vanuit humanitair perspectief, ‘het enige sociaal toelaatbare antwoord is!’”

Deze vonnissen bevestigen dat de referentiebudgetten al enige tijd een zinvolle toepassing kennen binnen de (schuld)hulpverlening. Ze laten niet alleen toe een wetenschappelijk onderbouwd oordeel te vellen over de hoogte van het leefgeld, maar ook om de betaalmogelijkheden van de schuldenaar of borgsteller ten aanzien van de schuldeiser en schuldbemiddelaar nauwgezet in kaart te brengen.

Waar tot voor kort de berekening van een referentiebudget in de schuldhulpverlening alleen kon gebeuren via schriftelijke naslagwerken en de budgetcalculator¹⁰, zorgt de web-

10 Via de budgetcalculator kunnen particulieren voor zichzelf een (ruwe) berekening maken van het inkomen dat zij minimaal nodig hebben om maatschappelijk te participeren: www.cebud.be/budgetcalculator.

applicatie MELISA ervoor dat op eenvoudige wijze en op maat van elke unieke cliëntsituatie een berekening van een menswaardig leefgeld kan gebeuren. Tegelijkertijd uniformeert MELISA het berekende leefgeld doordat de achterliggende referentiebedragen en de invoervelden over alle gebruikers heen identiek zijn.

Hoewel de referentiebudgetten door MELISA nu ontsloten zijn voor gebruik binnen de schuldhulpverlening, is de toepassing ervan niet vanzelfsprekend. Referentiebudgetten zijn nog niet door alle betrokkenen gekend en het feit dat de tool de berekeningswijze uniformeert, stuit in de praktijk vaak op verzet. Echter, het gebruik van MELISA is net voorzien op unieke cliëntsituaties en biedt daardoor veel mogelijkheden om in dialoog met andere betrokkenen bepaalde beslissingen te nemen en tot een transparant leefgeld te komen. De uniciteit van een dossier wordt in MELISA geenszins herleid tot een standaard invulformulier, integendeel. Een beter begrip van de referentiebudgetten en kennis van de webapplicatie MELISA zijn een eerste, noodzakelijke stap om te komen tot een breed draagvlak voor het gebruik van referentiebudgetten.

Verder zien we een belangrijke rol weggelegd voor de rechters. Zij zijn het die controle uitoefenen op de minnelijke aanzuiveringsregeling, die een gerechtelijke aanzuiveringsregeling voorstellen en die discussies beslechten over de hoogte van het leefgeld. Doordat de referentiebudgetten wetenschappelijk onderbouwd zijn, vormen ze een objectieve richtnorm waarop arbeidsrechters zich kunnen baseren in hun beslissingen.

Omwille van de kostprijs van de webapplicatie en het up-to-date houden van de minimale goederen en diensten en bijhorende referentiebedragen kan MELISA slechts via een betalende licentie worden aangeboden. Een veralgemeend gebruik kan de kostprijs voor de individuele gebruiker beperken, en ook bij CEBUD hebben we hier oren naar.

Het hanteren van de referentiebudgetten is voornamelijk een individuele beslissing van een rechter of schuldbemiddelaar. Om dit te veralgemenen, is mogelijk een politieke beslissing of nieuwe wetgeving nodig.

VIII. Conclusie: zijn referentiebudgetten nuttig in de collectieve schuldenregeling?

Momenteel worden de referentiebudgetten relatief weinig gehanteerd in de schuldhulpverlening. De ontsluiting ervan in de webapplicatie MELISA biedt echter een concreet en makkelijk hanteerbaar antwoord op de vraag hoeveel leefgeld nodig is om schuldenaren in de mogelijkheid te stellen een menswaardig leven te leiden. De referentiebudgetten dragen bij tot een objectieve, meer uniforme berekeningswijze van een menswaardig leefgeld, zonder voorbij te gaan aan de specifieke gezins- en leefsituatie van de schuldenaar. Het antwoord op bovenstaande vraag is wat ons betreft volmondig ja.

Voor de aanzienlijke groep schuldenaren waarbij de collectieve schuldenregeling leidt tot het herstel van hun financi-

ële situatie kunnen de referentiebudgetten nagenoeg probleemloos worden ingezet bij het bepalen van het leefgeld en zullen ze daardoor ook bijdragen tot het versterken van hun financiële redzaamheid.

De groep schuldenaren die over onvoldoende inkomsten beschikken of met hoge lasten worden geconfronteerd, vereist echter een andere aanpak. Zoals eerder betoogd, kunnen ook voor hen de referentiebudgetten handvatten bieden om schuldhulpverlening succesvol te maken, mits daarnaast wordt ingezet op een grondige rechtenverkenning, optimalisatie van inkomsten en uitgaven en het versterken van financiële vaardigheden. Onder die voorwaarden kunnen zij na afloop van de schuldhulpverlening waarschijnlijk ook schuldenvrij blijven.

Echter, de groep schuldenaren waarbij een structureel tekort blijft bestaan, vindt in de procedure van collectieve schuldenregeling geen duurzame oplossing (behoudens de bescherming tegen interesten en bijkomende kosten). Dit mag er echter niet toe leiden dat de referentiebudgetten een toegangspoort worden voor de toetreding tot de procedure. Zolang bepaalde schuldenaren omwille van hoge lasten en/of lage inkomsten met schulden worden geconfronteerd en er geen regeringsbeleid is dat menswaardigheid vooropstelt en burgers preventief uit schulden kan houden, is de collectieve schuldenregeling de enige mogelijke oplossing om schulden te bevroren, af te betalen of (deels) kwijt te schelden.

Wat onze nadruk op het schuldenvrij (kunnen) blijven betreft, kunnen we niet ontkennen dat oog hebben voor de financiële (zelf)redzaamheid een bijkomende inspanning van de schuldbemiddelaar vraagt óf om een nauwe samenwerking met een hulpverlener. Hoe realistisch en wenselijk dit is, is maar de vraag. Hulpverleners staan onder druk door allerlei besparingen waardoor het niet evident is om ook aan de slag te gaan met diegenen die een collectieve schuldenregeling doorlopen bij een advocaat-schuldbemiddelaar. Het alternatief is dat schuldbemiddelaars deze rol op zich nemen, maar als dat leidt tot bijkomende kosten voor de schuldenaar, voelt dat toch wrang. Om echter de bedoeling van de wet te kunnen nastreven, namelijk het herstellen van de financiële toestand, en met het oog op een nieuw schuldenvrij bestaan, moet er zowel in schuldbemiddelingstrajecten als in collectieve schuldenregelingen aandacht zijn voor de financiële (zelf)redzaamheid van de schuldenaar.

Tot slot zijn er bijkomende stappen nodig en wenselijk om een meer veralgemeende toepassing van de referentiebudgetten in de collectieve schuldenregeling te realiseren. Met dit artikel hopen we een eerste stap te hebben gezet in het aanleveren van meer informatie en kennis over de referentiebudgetten en MELISA.

IX. Literatuur

BERGHMAN, J., "Social exclusion in Europe: policy context and analytical framework" in G. ROOM (ed.), *Beyond the*

- threshold: the measurement and analysis of social exclusion, Bristol, Policy Press, 1995, 10-28.
- BRADSHAW, J. (ed.), *Budget Standards for the United Kingdom*, Aldershot, Avebury, 1993.
- BRODALA, J., DIRICKX, E. en STORMS, B., *Draaiboek effectief budgetmanagement. Hoe komen tot duurzame gedragsverandering?*, KH Kempen, 2011.
- CABAUT, N., *La santé mentale aux prises avec les dettes (2012). Echos du crédit et de l'endettement*, vol. 35, 2013, 11-19.
- COENE, J., *Kinderarmoede blijft een groot probleem*, Sociaal.net, 2016, via [sociaal.net/achtergrond/kinderarmoede-blijft-groot-probleem](https://www.sociaal.net/achtergrond/kinderarmoede-blijft-groot-probleem).
- DE GROOTE, B., EVERAERT, P. en BRUNEEL, L., "De winstgevendheid van de collectieve schuldenregeling voor de schuldbemiddelaar: een studie met Time-Driven Activity-based Costing (deel 1: model)", *Tijdschrift voor Procesrecht en Bewijsrecht* 2013b, 4, 94-114.
- DE GROOTE, B., "Goed vaderschap in de schuldhulpverlening: de collectieve schuldenregeling op de toetssteen" in B. DE GROOTE en J. VERHOEYE (eds.), *Goed vaderschap*, Gent, Larcier, 2017, 7-38.
- DOYAL, L. en GOUGH, I., *A theory of human need*, Houndmills, Macmillan Education Ltd, 1991.
- ENGBERSEN, E., SNEL, E. en YPEIJ, A., "De andere kant van het armoedebeleid. Beleid en realiteit in Amsterdam-Noord" in E. ENGBERSEN, K. VROOMAN en E. SNEL (eds.), *Effecten van Armoede*, 1998.
- HAUSHOFER, J. en FEHR, E., "On the psychology of poverty", *Science* 2014, 344 (6186), 862-867.
- HAUTEKEUR, G., *Recht op gezondheid. Aanpak gezondheidskloof. Resultaten van verkenning*, Brussel, Samenlevingsopbouw Vlaanderen, 2012.
- HERNÁNDEZ-QUEVEDO, C., JONES, A.M., LÓPEZ-NICOLÁS, A. en RICE, N., "Socioeconomic inequalities in health: a comparative longitudinal analysis using the European Community Household Panel", *Social Science & Medicine* 2006, 63(5), 1246-1261.
- HJELM, L., HANDA, S., DE HOOP, J., PALERMO, T., namens the Zambia CGP and MCP Evaluation Teams, "Poverty and perceived stress: Evidence from two unconditional cash transfer programs in Zambia", *Social Science & Medicine* 2017 177, 110- 117.
- JUNGMANN, N., WESDORP, P. en DUINKERKEN, G., *De eindjes aan elkaar knopen. Cruciale vragen bij financiële problematiek in de wijk*, Den Haag, Platform31, 2015.
- JUNGMANN, N. en WESDORP, P., *Mobility Mentoring®. Hoe inzichten uit de hersenwetenschap leiden tot een betere aanpak van armoede en schulden*, Den Haag, Platform31, 2017.
- KONING BOUDEWIJNSTICHTING, *De sociale ongelijkheid inzake gezondheid blijft hardnekkig hoog in België* (gezamenlijke nota van de TAHIB-onderzoekers (Tackling Health Inequalities in Belgium) en de werkgroep ongelijkheid in gezondheid van de KBS), 2012.
- KNOOPS, K. en VAN DEN BRAKEL, M., "Rijke mensen leven langer en gezond", *TSG* 2010, 88(1), 17-24.
- KURUVILLA, A. en JACOB, K.S., "Poverty, social stress and mental health", *The Indian Journal of Medical Research* 2007, 125(3), 273-278.
- LIJBBEN, G., VAN DER LUCHT, F. en DEN HERTOOG, F., *Armoede, chronische stress en gezondheid in Den Haag. Een verkenning op basis van group model building* (rapport voor het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu), 2019.
- MACKENBACH, J., *Health inequalities: Europe in profile*, London, 2006.
- MULLAINATHAN, S. en SHAFIR, E., *Scarcity: Why having too little means so much*, Macmillan, 2013.
- MURAVEN, M. en BAUMEISTER, R. F., "Self-regulation and depletion of limited resources: does self-control resemble a muscle?", *Psychological Bulletin* 2000, 126(2), 247-259.
- NIBUD, *Competenties voor financiële redzaamheid* (herziene uitgave 2018), Utrecht, Nibud, 2018.
- NATIONALE BANK VAN BELGIË, *Statistieken Centrale voor kredieten aan particulieren*, 2018.
- PEETERS, N., VAN THIELEN, L. CORNELIS, I. en STORMS, B., "Menswaardig leven en schuldafbouw: een contradictie in terminis?", *VIEWZ - Visie en Expertise in Welzijn en Zorg* 2018, 3 (4). 18-22.
- PEETERS, N., CORNELIS, I. en VAN THIELEN, L., *Mensen uit schulden helpen en houden*, 2019a, via www.cebud.be/schuldbemiddeling-2-0.
- PEETERS, N., CORNELIS, I. en VAN THIELEN, L., *Schuldbemiddeling 2.0. Een werkmethode voor effectieve schuldbemiddeling* (CEBUD-Working Paper 1901), 2019b, via docs.wixstatic.com/ugd/4ab716_dd55ed33fdcb47adbfe66aadabbb18e9.pdf.
- PEETERS, N. en WERBROUCK, Y., "Alles kan beter, ook in de collectieve schuldenregeling", *TIBR* 2019, afl. 2, OP-14.
- PLATINGA, A., ZEELLENBERG, M. en BREUGELMANS, S.M., *De effecten van armoede op voelen, denken en doen*, 2018, via www.arnoudplantinga.nl/publication/effecten-van-armoede.

PLATINGA, A., ZEELENBERG, M. en BREUGELMANS, S.M., *Shame in poverty and social withdrawal* (working paper), 2018b, via www.arnoudplantinga.nl/publication/shame-and-social-withdrawal.

RAEMDONCK, K. en DE MÖNNINK, H., *Sociaal werkers helpen levensstress te managen*, 2018, via sociaal.net/opinie/sociaal-werkers-helpen-levensstress-te-managen.

SAUNDERS, P., CHALMERS, J., MCHUGH, M., MURRAY, C., BITTMAN, M. en BRADBURY, B., *Development of indicative budget standards for Australia*, Sydney, Social Policy Research Centre, University of New South Wales, 1998, 633.

SCHUYT, K., *Steunberen van de samenleving*, Amsterdam, University Press, 2006.

SEN, A., "Human Rights and Capabilities", *Journal of Human Development* 2005, 6(2).

STEUNPUNT TOT BESTRIJDING ARMOEDE EN BESTAANSONZEKERHEID EN SOCIALE UITSLUITING, *Sociale bescherming en armoede. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie. Tweejaarlijks verslag 2012-2013*, Brussel, 2013.

STORMS, B., *Referentiebudgetten voor maatschappelijke participatie*, doctoraal proefschrift Sociologie Universiteit Antwerpen, Antwerpen, 2012.

STORMS, B. en PEETERS, N., "Armoede als breuklijn in de samenleving" (in druk) in L. RUBIO REPÁRAZ, S. ARDJOSEMITO-JETHOE en E. ROUSSEAU, *Diversiteit in de Samenleving*, Assen, Koninklijke Van Gorcum, 2020.

VAN CAUWENBERGHE, S., "Hoe armer, hoe ongezonder", *Lokaal* 2010, vol. oktober 2010, 26-28.

VAN GEUNS, R.C. en MADERN, T.E., "Armoede, schulden en financieel gedrag" in *Hulp bij armoede. Bouwstenen voor effectieve hulpverlening bij armoede en schulden*, Houten, Bohn Stafleu van Loghum, 2019, 4-22.

VAN HEMELRYCK, S., *Hulpverlening bezorgt cliënt stress: zo vermijd je dat*, 2019, via sociaal.net/achtergrond/hulpverlening-bezorgt-client-stress.

VAN OYEN, H., "Zijn we gezond genoeg om langer te werken?", 2013, in *Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid* 26 mei 2019.

VANKEN, J., GELDOF, D. en VAN MENXEL, G., *Armoede en sociale uitsluiting* (jaarboek 1997), Leuven, Acco, 1997.